
CRNOGORSKI DOBROVOLJCI U PRVOM SVJETSKOM RATU (1914-1916)

Milan Šćekić

Based on first-rate historical sources, newspapers and literature, this paper describes the arrival of the Montenegrin citizens from different parts of the world (mostly from the American continent). It also deals with the Montenegrin citizens who fought as volunteers in different allied armies against the Central Powers.

Pitanje crnogorskih dobrovoljaca u Prvom svjetskom ratu do sada nije zaokupljalo ozbiljnu pažnju istoričara. U brojnim radovima o Crnoj Gori u Prvom svjetskom ratu, oni istoričari koji su se odvažili da pomenu njihovo učešće u ovom globalnom sukobu, uglavnom su samo konstatovali da su pečalbari po objavi rata pohrlili uglavnom iz Amerike u svoju domovinu. Tu se uglavnom završavala eksploatacija ove priče. Što se tiče njihovog broja, procjenjuje se da je tokom 1914. i 1915. godine u Crnu Goru stiglo oko 3.000 dobrovoljaca, među kojima znatan broj Bokelja, ali i ostalih podanika Dvojne monarhije, uglavnom Srba.¹ No, taj broj teško da bi mogla potvrditi jako skromna i

¹ *Vijek sjećanja: Stradanja crnogorskih dobrovoljaca pod Medovom 1916*, Matica crnogorska, Podgorica, 2016.

sadržajno siromašna arhivska građa (pohranjena u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju), iz koje se i nije moglo mnogo toga saznati o ovoj problematici. Ali, i tako skromna arhivska građa, svakako nam nudi više od onog što je do sada pisano o ovome, te smo se stoga i odlučili da se pozabavimo ovom problematikom.

Istoriografija je uglavnom saglasna da je na početku rata 1914. godine crnogorska vojska mobilisala 35.000 vojnika (71 bataljon).² No, ako je suditi prema depeši zastupnika ministra vojnog i ministra finansija i građevina Rista Popovića upućenoj Ministarstvu inostranih djela 5. avgusta 1914. godine (stari kalendar), taj je broj barem za 10 hiljada ljudi bio veći. Naime, Popović je izvijestio pomenuto ministarstvo da je Crna Gora otpočela mobilizaciju 12. jula 1914. godine (stari kalendar), a da je tri dana kasnije ona bila i zvanično objavljena. U redovima crnogorske vojske ubrzo se našlo preko 45.000 ljudi „jer se sa manje nije bilo moguće održati cio front i prema Austriji i prema Arbaniji, od koje smo takođe mogli očekivati iznenađenja“. No, problematično je to što iz ovog dokumenta nijesmo mogli utvrditi da li je odmah po zvaničnoj objavi mobilizacije crnogorska vojska brojala preko 45.000 ljudi, ili se pak do tog brojnog stanja stiglo u narednim danima. U svakom slučaju, 14. jula 1914. godine (stari kalendar) predsjednik srpske vlade i ministar inostranih djela Nikola Pašić postigao je sporazum (preko Lazara Mijuškovića) sa crnogorskim ministrom inostranih djela Petrom Plamencom, da Crna Gora mobiliše do 35.000 vojnika, čije bi izdržavanje pomagala Srbija sa po 1,5

² *Operacije crnogorske vojske u Prvom svetskom ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954, 82.

frankom dnevno po vojniku.³ Da li je ovaj sporazum ili, pak, neki drugi izvor, dao povoda nekim istoričarima da ustvrde da je brojno stanje crnogorske vojske iznosilo oko 35.000 vojnika, nijesmo uspjeli doznati. Kakogod, u historiografiji cirkuliše nekoliko različitih podataka o brojnom stanju crnogorske vojske na početku rata. Tako se u *Operacijama crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu* pominje cifra od 35.000 ljudi,⁴ Nikola Škerović brojno stanje crnogorske vojske (prije početka rata) cijeni na oko 38.000 vojnika,⁵ dok Novica Rakočević govori o brojcima od oko 40.000 ljudi.⁶ Danas se uglavnom barata sa brojkom od 47.000 vojnika po ulasku Crne Gore u rat,⁷ iako je ministar vojni bio vrlo jasan – preko 45.000 ljudi. Sa rezervom crnogorske vojske, koju su činili pečalbari, taj broj se povećao do 50.000.⁸

Dva dana prije početka rata, a desetak prije nego će Crna Gora ući u rat, austrougarske vlasti su prekinule telegrafске veze sa

³ Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo inostranih djela (u daljem tekstu MID), 1914, fascikla (u daljem tekstu – f), 219, 1540, R. Popović, zastupnik ministra vojnog i ministar finansija i građevina – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 5. avgust.

⁴ *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, 82.

⁵ Dr Nikola Škerović, *Crna Gora za vrijeme Prvog svjetskog rat*, JP Službeni list SCG, Beograd, 2004, 22. Po Škeroviću Lovčenski odred je imao oko 9.500 boraca (34 artiljerijska oruđa i 16 mitraljeza), Hercegovački odred oko 15.000 boraca (20 artiljerijskih oruđa i 8 mitraljeza), Pljevaljski odred – divizija oko 6.000 boraca (s malo artiljerije i mitraljeza) i Starorbijanski odred oko 7.500 boraca (24 artiljerijska oruđa i 14 mitraljeza). (*Isto.*)

⁶ Novica Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu*, Uniresk, Podgorica, 1997, 51.

⁷ Ž. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, 285.

⁸ *Isto.*

Crnom Gorom. Kod Kotora su „izvalili nekoliko telegrafskih direkta i žicu prekinuli“, a 14. jula 1914. godine (stari kalendar) povratili su iz ovog mjesta svu crnogorsku poštu upućenu za Srbiju.⁹ Crnogorske vlasti su odgovorile istom mjerom. Dana 13. jula 1914. godine (stari kalendar) naredile su kapetanstvu na Njegušima da rekviriraju sve austrijske kare koje tu zateknu i da strogo zabrane Crnogorcima odlazak za Austrougarsku.¹⁰ Inače tih dana su u Monarhiji vršene opsežne pripreme za rat, iako još uvijek zvanično nije bio uručen ultimatum Srbiji. To je ponajbolji dokaz da je odluka o ratu u Beču već bila donijeta. Samo tri dana prije nego će Austrougarska objaviti rat Srbiji, oblasni upravitelj u Baru, Živko Nikčević izvijestio je ministra unutrašnjih djela Sava Vuletića „da o tragu 3-4 dana austrinske vlasti kroz svu Dalmaciju i Boku Kotorsku zatvaraju sve viđenije Srbe i Hrvate“, te da ih je u zatvorima do tada bilo oko 150.¹¹ Dok su neke viđenije ljude austrougarske vlasti slale zatvor, dotle su ugledne žitelje Risna utamničavale kao u drevna vremena - „na moru u brodu“. ¹² Žandarmi su vojnim obveznicima svakodnevno upućivali pozive „gdje se koji ima prijaviti“, uz stroga upozorenja „da se ni jedan ne smije maći od kuće“. Dok su na granici sa Crnom Gorom iznad Budve Austrougari postavljali pikete „radi ostojanja gađanja“, na sektoru granice kod Spiča i Bara brojno stanje austrougarske vojske se nije

⁹ DACG, MID 1914, f-219, 1497, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 14. jul.

¹⁰ DACG, Ministarstvo unutrašnjih djela (u daljem tekstu MUD), Upravno odjeljenje (u daljem tekstu UO), 1914, f-150, 3263/2, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – kapetanstvu Njeguši, 13. avgust.

¹¹ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3257, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 25. jul.

¹² DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3301, kapetan Kovačević iz Risna - S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 27. jul.

povećavalo. No, bez obzira na to, crnogorska vojna straža na ovom dijelu granice je bila pojačana od večernjih sati 25. jula 1914. godine.¹³ Oko 100 vojnika Barskog bataljona bilo je raspoređeno na 7 stražarnih mjesta. Jedna straža je bila na raspoređena na Vrsuti (držala vezu sa bataljonom Donjo-crmničkim); druga se nalazila na Bijeloj Travi više Zubaca; „treća u rijeku pod Zupce; četvrta na Škanjevića most; peta na rijeku Željeznicu kod stražarskog stana; Šesta više mosta od Željeznice i sedma kraj mora za zabran.“ Sve straže držale su vezu, a na Ahmetovom brijegu (iznad zabrana i Škanjevića mosta) stajalo je u pripravnosti odjeljenje od 60 vojnika.¹⁴ Iako Austrougarska na ovom sektoru granice nije dovodila vojna pojačanja, u austrougarskim teritorijalnim vodama nedaleko od Bara, 26. jula 1914. godine nalazila se „pod pontom od Mreže“ jedna velika oklopnjača, dok su se tri mala torpiljera nalazila „za Ratac pod Spičem“. Druga oklopnjača došla je toga dana (u 6 časova i 20 minuta) iza Volujice i zaustavila se kod velike (prve) oklopnjače. Po mišljenju oblasnog upravitelja u Baru Živka Nikčevića, ova oklopnjača krstarila je kao izvidnica između Bara i Ulcinja. Crnogorske vlasti nijesu znale u tom trenutku, da li su ove oklopnjače dopremile kakav ratni materijal ili vojna pojačanja. Ali u svakom slučaju, Nikčević je preporučio komandantu

¹³ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3257, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 25. jul. Nikčeviću je ove podatke saopštio čovjek „kojemu se može vjerovati“. (*Isto*)

¹⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3258/4, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. jul. Na Valdanosu su stražu držala tri vojnika, „kao i na kraju Pinješa kod Porta Milena“. „Povrh bedema od Ulcinja“ nalazila su se 2 žandarma, koji su pazili da „ako se koja oklopnica pojavi“. U dva sta poslije ponoći 26. avgusta 1914. godine sa austrougarskih oklopnica reflektorima je ponovo osmatrana Vrsuta, a iz Gornjeg Šušanja i Crnog rta davani su vatreni signali. (*Isto*.)

bataljona Stanišiću, da preko žitelja Šušanja dozna da li su što iskrcale ove oklopnjače.¹⁵ No, ako toga dana kod Bara možda i nije pristiglo austrougarsko vojno pojačanje ili ratni materijal, u Kotoru se te večeri očekivao dolazak većeg broja vojnika. Pretpostavljamo da su radi njihovog transporta (vjеровatno i ratnog materijala) do Kotora, austrougarske vlasti zaustavile „sve bokeške male vaponice koji putuju kroz Boku do Novoga“.¹⁶

Austrougarske vlasti u Boki Kotorskoj svoje vojne obveznike tih dana snabdjele su ratnom opremom, rasporedile u svoje jedinice i uputile na crnogorsku granicu prema Krivošijama i na Vrmac. „Prošle noći (između 25. i 26. jula 1914. godine – M. Š.) radilo je neprestano deset vojnih automobila i svi kari te su gonili municiju na pozicije put Krivošija i Vrmca.“ Kada je u pitanju nacionalni sastav austrougarske vojske koja je bila upućena na granicu sa Crnom Gorom, prednjačili su Rumuni i Mađari. Austrougarske vlasti protjerale su sve crnogorske podanike koje su tih dana našle u Boki Kotorskoj. Dana 26. jula 1914. godine „u tri ure manje kvarat po podne“ uplovio je u barsku luku iz Kotora vapor „Galipoli“ (Pulja), sa kojim je došlo 8 crnogorskih familija koje su brojale 36 članova. Sa njima je u Bar stigao i Nikola Jovanović pisar crnogorskog konzula Veljka Ramadanovića u Kotoru. Crnogorske familije koje su protjerale austrougarske vlasti bile su jako siromašne („nemaju ništa“). Oblasni upravitelj u Baru ih je smjestio po krčmama, a kako su bili iz raznih krajeva Crne Gore namjeravao je da ih već sjutradan uputi vozom do Rijeke. Iako se radilo o protjeranim osobama, a ne dobrovoljcima, ovo su bili, ako ne

¹⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3258/1, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. jul.

¹⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3264/3, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru - S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. jul.

prvi, a ono svakako među prvim crnogorskim državljanima koji su u predvečerje rata došli iz inostranstva u domovinu.¹⁷ No, ako je među njima bilo onih koji su bili za vojnu službu, u šta ne sumnjamo, pretpostavljamo da su po dolasku u svoja mjesta bili raspoređeni u svoje jedinice. Prije njih Crne Gore se domogao „poveći broj dezertera – austrougarskih vojnika“. Što se tiče austrougarskih dezertera srpske nacionalnosti, kao i drugih Slovena, stav crnogorskog ministra unutrašnjih djela Sava Vuletića bio je da se oni bore zajedno sa crnogorskim vojnicima protiv Austrougarske. Kada su u pitanju dezerteri njemačke i mađarske nacionalnosti „u koje se ne bi imalo povjerenja“, njih je trebalo smjestiti po garnizonima i nad njima voditi nadzor. Ukoliko bi se i ministar vojni složio sa ovim prijedlogom, neophodno je bilo odrediti mjesto gdje će oni biti smješteni.¹⁸

Dok su crnogorske vlasti rješavale gdje treba smjestiti dezertere neslovenskog porijekla iz susjedne carevine, dotle su austrougarske vlasti na granici sa Crnom Gorom u Boki Kotorskoj gomilale vojsku na granici. Prema informacijama kojima je raspolagao kapetan Kovačević sa Grahova, u večerenjim satima 27. jula 1914. godine očekivao se dolazak dva bataljona austrougarskih vojnika u Dragalj, čiji je zadatak bio je zauzmu vrh Lisca.¹⁹ Interesantne podatke o stanju u Boki Kotorskoj saopštio je crnogorskim vlastima u Baru Pero Ćosović, pisar crnogorskog konzula Ramadanovića u Kotoru. Pisar Ćosović

¹⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3264/3, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. jul.

¹⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3320/3, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – ministru vojnom, 15. jul.

¹⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3301. kapetan Kovačević iz Grahova – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 27. jul. Zbog opasnosti od austrougarskog napada kapetan Kovačević predložio je ministru unutrašnjih djela „da roblje iz polja grahovskog ide u unutrašnjost“. (*Isto.*)

stigao je u Bar u večernjim satima 28. jula 1914. godine brodom „Derna“, koji je dovezao iz Kotora 32 prognana crnogorska državljanina (uglavnom žene i djecu iz raznih krajeva Crne Gore). Po dolasku u Bar, Ćosović je kazao da se u Kotoru pro-
nio „glas da će sutra (29. jula 1914. godine – M. Š.) u 6 ura iz
jutra napasti nas Crnu Goru“, da je austrougarska vojska
raspoređena duž granice po tvrđavama, te da je na granicu
prenešen ratni materijal. Austrougarske vlasti su strogo zabran-
jivale bilo kakvo masovno okupljanje. Ni na jednom mjestu se
nijesu smjele sastajati više od dvije osobe. Od stanovništva je
oduzeto sve naoružanje, čak i „lovačke puške i drugo“. Od
uglednijih ljudi u tvrđavi San Đovani zatvoreni su bili pop Jovan
Bućin i narodni poslanik Božo Vuković, dok je crnogorski
konzul u Kotoru Veljko Ramadanović 27. jula 1914. godine
upućen na jednu torpednjaču („ne zna se đe a računa se u Kastel
Novi“).²⁰ O hapšenju uglednih Srba u Boki pisao je tih dana
zagrebački *Jutarnji list*. Za popa Jova Bućina ovaj list je naveo
da „je poznati veliki propagator srbstva u Boki“, te da ga je
masa po prispijeću u Kotor (gdje je „dopremljen sa torpednim
čamcom“) dočekala zviždanjem i povicima: „Na vješala s
njim!“ Samo zahvaljujući odlučnoj intervenciji austrougarske
žandarmerije koja je rastjerala razjarenu masu, pop Bućin je
spašen linča. Pored popa Bućina u Kotoru su uhapšeni još i
akademik Vladimir Ćupović, u čijem je stanu izvršena
premetačina, te zastupnik u carevinskom vijeću dr Božidar
Vukotić (pisar Ćosović ga pominje kao Vukovića). U susjednom

²⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3330/4, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik
oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 28. jul.
Austrougarske vlasti prognanim crnogorskim državljanima nijesu dozvolile da
ponesu ništa sa sobom, „osim malo robe što mogu u rukama ponijeti“. U Baru
su bili smješteni po krčmama, a već sutradan 29. jula 1914. godine željezni-
com su trebali da budu upućeni u svoja rodna mjesta. (*Isto.*)

Risnu austrougarske vlasti lišile su slobode popa Midžora i njegovog sina Božidara, dok je u Herceg Novom uhapšen načelnik Gojković.²¹ Starog i čestitog Srbina iz Boke Kotorske, Jevta Gojkovića, austrougarske vlasti su odmah po objavi rata zatvorile na ostrvo Mamula gdje je tamnovao sve do početka 1915. godine u krajnje nehumanim uslovima. „Ležao je više mjeseci na vrećama cementa u vlazi i mraku“, a onda je prebačen u Trst, a potom u Zadar.²² Ovakvi postupci austrougarskih vlasti nesumnjivo su morali uticati na mnoge Bokelje da emigriraju u Crnu Goru, gdje su se borili u crnogorskoj vojsci. Zbog hapšenja koje su vršile austrougarske vlasti mnogi Dalmatinci iz Zadra, Splita, ali i drugih primorskih gradova bježali su u Italiju, Crnu Goru i unutrašnjost Austrougarske. U Kotoru se nalazilo svega oko 400 duša i 3.000 vojnika raznih rodova vojske.²³ O hapšenjima u Dalmaciji, Istri i Trstu pisala je tih dana i italijanska *Tribuna*, a prenijele *Srpske novine*. Po informacijama ovog lista, gonjenja i drakonske mjere primjenjivane su isključivo prema Srbima i Hrvatima srbofilima. Tako su u Dubrovniku uhapšeni književnik Ivo Vojnović, markiz Luidi Bona, sudski savjetnik Ivan Pl. Grizogono i mnogi drugi.²⁴

Progona i hapšenja nije nedostalao ni u Hercegovini. „Očajne glasove o zverstvima“ koje su trpjeli Srbi u Herecegovini i drugim krajevima Austrougarske donijeli su u Crnu Goru, u

²¹ *Jutarnji list*, br. 734, 1. avgust 1914, 5. U Splitu su tih dana uhapšeni: dr Ivo Tartalja, Oskar Tartalja (urednik „Zastave“), dr Korlovac, dr Karaman, Vasilije Bjegović (komesar opštinskog redarstva) i mnogi drugi. U Makarskoj su prema navodima *Jutarnjeg lista* bili lišeni slobode četvorica špijuna (srpskih oficira), koji su bili obučeni u ženska odjela. Interesantno, da nijesu objavljena njihova imena. (*Isto.*)

²² *Vjesnik*, br. 8, 3. februar 1915, 2.

²³ *Pravda*, br. 216, 30. avgust 1914, 1.

²⁴ *Srpske novine*, br. 183, 18. avgust 1914, 2.

predvečerje evropskog rata, prvi hercegovački uskoci koji su stigli preko Žabljaka.²⁵ Samo u selu Fatnici (bilečki okrug), prije nego će početi rat, uhapšeni su bili i zatvoreni u vojnom zatvoru u Bileći: sveštenik Lazar Šakota, Jevto, Jovan, Tripo i Lazar Popara, Mitar Krnje, Mitar Radovanović, Obren i Jovan Pešikan. Austrougarske vlasti uputile su neke od njih u Varadin (Mađarska), a neke u neko selo kod Beča. Čim je u ovo selo stigla vijest da je počeo rat, pod okriljem noći muslimanski fanatici i austrougarski žandari uhapsili su još oko 50 Srba, dok su se svi ostali pravoslavni žitelji, većinom žene i djeca, razbježali, što po okolnim brdima, što u Crnu Goru. Već sjutradan, na jednom uzvišenju zvanom Divin (ispred kuće sveštenika Šakote), obješeni su: Ilija Šarenac (predsjednik antialkoholičarskog udruženja „Pobratimstvo“), Šćepan Šarenac (predsjednik pododbora „Prosvjeta“), Ilija Bojanić i Četko Čubrilov (članovi sokolskog društva). Da izvrše smrtnu kaznu nad njima, po riječima hercegovačkih prebjega, dobrovoljno su se prijavili: Arif Bajramović i Ibro Đedović iz Fatnice, Huso Telarović i Ibro Pizović iz Bijeljina, Karo Šabatović i Murat Avdić iz Plane. Tijela obješenih Srba tri dana su visila na vješalima, dok nijesu zakopana u rupe koje su bile iskopane ispod gubilišta.²⁶ Po informacijama cetinskog *Vjesnika*, od početka rata do početka 1915. godine, na jugu Austrougarske povješano je i strijeljano gotovo 17.000 Srba, Hrvata i Slovenaca, dok je 45.000 ljudi bilo utamničeno.²⁷

²⁵ *Politika*, br. 3771, 14. jul 1914, 1.

²⁶ *Glas Crnogorca*, br. 10, 28. februar 1915, 1-2. Jedan kapetan austrougarske vojske (Mađar), koji je sa četom vojnika prisustvovao pogubljenju stradaće kasnije „od kuršuma crnogorskoga na Koritima“. (*Isto.*)

²⁷ *Vjesnik*, br. 17, 6. mart 1915, 2. „Žrtve divljaštva ove bezbožne carevine najviše su bili srpski sveštenici i učitelji. Među žrtvama ima dosta žena i djevojaka. Kad se završi ovaj strašni rat i otvore vrata na tamnici što se zove Habzburška Monarhija, tek tada će se vidjeti sve grozote, sva pustoš koju nad nevinim južnim Slovenima počinije vlasti ‘Apostolskog Veličanstva’“. (*Isto.*)

Zbog bezobzirnog ponašanja austrougarskih vlasti prema svojim podanicima (uglavom pravoslavne vjeroispovjesti) prebjeći će u Crnu Goru veliki broj bosansko-hercegovačkih izbjeglica, ali i brojnih drugih nevoljnika iz raznih krajeva Monarhije. Prema podacima *Srpskih novina*, u Crnoj Gori je krajem februara 1915. godine boravilo blizu 7.000 izbjeglica iz Hercegovine (mahom žene, djeca i starci), ali i drugih krajeva Monarhije.²⁸ Sve vrijeme rata o njima će voditi brigu crnogorska država, o čemu postoji ogromna arhivska građa.

Nakon što je Crna Gora i zvanično objavila mobilizaciju 28. jula 1914. godine, u Crnu Goru počinju pristizati i prvi dobrovoljci iz inostranstva. Petog avgusta 1914. godine, dan prije nego će Crna Gora objaviti rat Austrougarskoj, u jutarnjim satima stigli su u Bar vaporom „Barleta“ (Društvo Pulja) biskup Nikola Dobrečić, kao i crnogorski studenti iz Njemačke Nikola Bulajić iz Grahova i Luka Popović iz Vražegrmaca.²⁹ Po osvajanju Primorske oblasti od Bara do Boke Kotorske, iz Carigrada je u pravcu Crne Gore krenulo mnogo mladih ljudi iz Paštrovića, Brajića, Maina i Grblja, kako bi stupilo u crnogorsku vojsku. Većina tih mladića krenula je za Solun, odakle se preko Skoplja, Mitrovice i Peći uputila svojim kućama. Jedna manja grupa od tridesetak ljudi, predvođena Nikom Hajdukovićem, stigla je iz Carigrada u Bar, preko Pireja, Krfa, Brindizija, Barija i Ulcinja, odakle se uputila u svoje jedinice.³⁰ O putešestviju ove grupe Crnogoraca, koju je vrlo vjerodostojno opisao u svojim memoarima Niko Hajduković, postoji sačuvana arhivska građa.

²⁸ *Srpske novine*, br. 59, 28. februar 1915, 1.

²⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3398/2, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 5. avgust. Ovim vaporom stigli su još gazda hotela „Marina“ u Baru Kataneo Aldo, Kido Đereno, Depome Frančesko, Bricilasi Vitori (trgovci iz Italije), Zef Gurazija (trgovac iz Skadra) i Buto Metanić trgovac iz Podgorice. (*Isto.*)

³⁰ Niko Hajduković, *Memoari*, CID, Podgorica, 2000, 166-168.

Naime, ova grupa dobrovoljaca stigla je u Bar 16. avgusta 1914. godine u 6 sati ujutru. Brojala je tačno 32 osobe. Iz bataljona Šestansko-selačkog 8, Donjo-crmničkog 5, Pješivačkog 3, Čekličkog 1, Vražegrmskog 1, Piperskog 1, Gornjo-crmničkog 4, Barskog 2, dok je iz Grblja, Paštovića, Budve i Spiča bilo 7 ljudi. Crnogorski pečalbari su saopštili oblasnom upravitelju u Baru da su im osmanske vlasti činile brojne smetnje, tražeći im da plate velike takse (120-200 faranaka po osobi), ali da su zahvaljujući intervenciji „ruskog ministra“ bili oslobođeni njihovog plaćanja, plativši samo redovne takse. Iz Carigrada su stigli u Grčku gdje su bili lijepo primljeni od tamošnjih vlasti, koje su im saopštile da je napuštena blokada Bara. Na putu između Patrasa i Krfa prošli su pored usidrene francuske torpiljerke „Viktor Igo“, a oko ostrva Canta Mavre vidjeli su nekoliko usidrenih torpiljera i kontratorpiljera. Pored njih, u „zaklonu istog ostrva“ nalazilo se nekoliko ratnih lađa, od kojih su dvije bile „Žil Feri“ i „Ernest Renan“. Između Canta Mavra i Krfa plovilo je na pučini 6 ratnih lađa, među kojima i 2 oklopnjače. Iz Grčke su stigli u Brindizi, gdje su ih italijanske vlasti lijepo primile, ali nijesu dozvolile da ih agencija „Pulja“ dovede do Bara. Zbog toga su tražili od crnogorskog konzula u Rimu da interveniše kod italijanskih vlasti, ali on im je saopštio da je nemoćan, te da se moraju obratiti za to glavnoj direkciji u Bariju. Kako je ova odbila da im izađe u susret, krenuli su vozom iz Brindizija za Bari, odakle ih je kapetan Vito Narus, poznanik Nika Hajdukovića i vlasnik jednog jedrenjaka, koji je često ribario u crnogorskim vodama, na svoju ruku poveo za Ulcinj. Iz Ulcinja su jednom barkom na jedra u noćnim satima krenuli za Bar, gdje su stigli izjutra 16. avgusta 1914. godine. Samo dva sata po dolasku u Bar, otputovali su u svoje jedinice. Preći ovoliki put od Carigrada do Bara, i praktično bez ikakvog odmora uputiti se u svoje jedinice, dokaz je svojevrsnog patriotizma koji je krasio crnogorske pečalbare. Pored dogodovština s

puta, pečalbari su crnogorskim vlastima u Baru ispričali i nekoliko interesantnih stvari u vezi sa stanjem u Osmanskom carstvu. Tom prilikom su saopštili da u osmanskoj vojsci vlada velika glad i da se vojnici koji se nalaze u carigradskom garnizonu preko noći puštaju kućama zbog oskudice u hrani. Što se tiče osmanskih vojnika koji su upućivani u Jedrene i druga mjesta, oni su sa sobom nosili hranu za 6 dana. Inače u Jedrenu se za kilogram hleba moralo izdvojiti tih dana 5 groša. Zbog velike oskudice osmanske vlasti su rekvirirale sve privatne radnje u Carigradu, kao i sve žito, brašno, oriz i druge prehrambene artikle. Od rekvirirane hrane samo su najneophodnije količine prodavane za prehranu stanovništva. Osmanske vlasti su rekvirirale „i dvije hiljade vreća brašna sa parobroda bugarskoga koji je bio stigao iz Varne i italijanskog društva *Maritime*, koji je bio stigao iz Galate“. Iako je osmanskim vlastima hrana bila prijeko potrebna, iz Njemačke su im uputili najprije krstarice „Geben“ i „Breslau“. Dva dana po njihovom dolasku doplovio je u Carigrad i veliki transport tzv. „General“ od 8.000 tona, koji je donio sa sobom municiju i hranu za njemačke krstarice. Nedugo potom stigao je i drugi transport od 800 tona, koji je nosio puške i municiju za osmansku vojsku.³¹

Tih su dana gotovo svakodnevno u Crnu Goru pristizali dobrovoljci iz raznih krajeva svijeta. Švajcarkinja njemačkog porijekla, Katarina Šturceneger, koja je tih dana kao dobrovoljna bolničarka po drugi put krenula u Srbiju (prvi put 1912-1913. godine), zabilježila je u svojoj knjizi *Srbija u ratu 1914-1916*, da su na putu do Soluna sa njom putovali „Srbi tople krvi i nekoliko Crnogoraca koji su se vraćali iz Amerike“. Iako priznaje da su joj njihove patriotske pjesme zvučale „kao trube

³¹ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3573/6, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. avgust.

strašnog suda“, zbog kojih se „naježila po ledima“, očito da svojim crnogorskim saputnicima nije bila oduševljena jer ih opisuje kao razmetljivce.³² Dvadeset petog avgusta 1914. godine u 21 čas stiglo je iz Sjeverne i Južne Amerike u Bar jahtom „Rumija“ još 25 Crnogoraca. Od navedenog broja crnogorskih pečalbara iz bataljona Donjo-crmničkog bilo ih je 8, Gornjo-crmničkog 3, Donjo-moračkog 2, Rudinsko-trepačkog 2, Cuckog 2, Njeguškog 2, Čevsko-bjeličkog 1, Piperskog 1, Jezerskog 1, Župo-pivskog 1 i Zatarja 2. Ova grupa dobrovoljaca stigla je iz Bajša u Medovu, gdje su pogodili da se karocama preko Skadra prebace u Crnu Goru za 14 napoleona, od čega su dali 9 napoleona kapare za taj put. No, kako je 25. avgusta 1914. godine u Medovu državnim poslom stigla jahta „Rumija“, ukrali su se na nju i stigli u Bar, žrtvujući kaparu od 9 napoleona. Ova grupa crnogorskih dobrovoljaca saopštila je crnogorskim vlastima u Baru, da je prije njih za Crnu Goru krenulo oko 50 Crnogoraca, ali da o njima ne znaju ništa. Tom prilikom su takođe saopštili da se veliki broj Crnogoraca iz Amerike sprema da što prije krenu u domovinu, ali očito da nijesu svi u tom trenutku imali „troška“ za taj put.³³ Oni koji su imali, ili su možda pribavili novac za put, krenuli su da pomognu svoje sunarodnike u ratu s nadmoćnijim neprijateljem. Tako je 16. septembra 1914. godine u popodnevnim satima stiglo iz Male Azije u Bar 7 crnogorskih državljana: Krsto Orlandić (bataljon Šestansko-selački) sa ženom i ćerkom, Labud Markišić i Bogdan Knežević (oboje iz bataljona Ljubotinjskog), Milo

³² Katarina Šturceneger, *Srbija u ratu 1914-1916*, Prometej, Novi Sad, 2014, 29-30.

³³ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3609/2, sekretar Ž. Nikćević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 26. avgust. Navedena grupa dobrovoljaca krenula je vozom u jutarnjim satima 26. avgusta 1914. godine u svoje jedinice. (*Isto.*)

Iličković (bataljon Gornjo-crmnički) i Jošo Ulićević (bataljon Donjo-ceklinski).³⁴

Jedno vrijeme vapori iz Italije nijesu dolazili u Medovu, jer su italijanske vlasti u Brindiziju objavile da su po cijelom Jadranskom moru rasute mine. Inače, vapori su iz Italije u Medovu dolazili svakog ponedjeljka i četvrtka.³⁵ Nedolazak italijanskih vapura u Medovu, otežao je dolazak crnogorskih dobrovoljaca. No, ako jedno vrijeme vapori nijesu stizali u Medovu iz Italije, razni transporti, torpiljerke i privatni brodovi svakako jesu. U svakom slučaju, od sredine septembra do početka novembra 1914. godine ne raspoložemo arhivskom građom o dolasku crnogorskih pečalbara. Posljednjeg dana oktobra 1914. godine konzul Aleksa Martinović izvijestio je Cetinje da će u Medovu stići 40 Crnogoraca, i tražio da se tamo uputi odmah jedan brod iz Ulcinja, kako bi ih odatle odvezao za Šinkol ili Ulcinj. Konzul Martinović je takođe predložio da se tamo stalno drži u rezervi jedan brod kojim bi se prevozili kako roba, tako i crnogorski dobrovoljci. Svoj prijedlog je obrazložio time da se u Medovi ne mogu uvijek naći brodovi, a ako bi se i našli bili su jako skupi.³⁶ Po svemu sudeći, Crnogorci o kojima je govorio konzul Martinović stigli su 2. novembra 1914. godine u popodnevnim satima u Medovu, italijanskim vaborom „Adriatico“. Iz Medove je 25 Crnogoraca iz Amerike („sa dvije žene i jednim djetetom“) otplovilo parobrodom „Pjesnik“ za

³⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3768/2, sekretar Ž. Nikćević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. septembar.

³⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 3789/2, sekretar Ž. Nikćević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 19. septembar.

³⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-151, 4175/2, A. Martinović, konzul u Skadru – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 31. oktobra.

Bar, dok ostalih 17 Crnogoraca parobrod nije mogao primiti, pa su otputovali za Skadar, odakle je trebalo da se prebace u Crnu Goru. Pored crnogorskih pečalbara, vaporem „Adriatico“ u Medovu je stiglo još „52 kola za našu državu“, ali je zbog lošeg vremena iskrcano svega 9 kola („šest vreća i tri kašetice“). Šta se nalazilo u kašeticama, crnogorske vlasti u Baru u tom trenutku nijesu znale, dok se u vrećama nalazio sanitetski materijal. Kola koja se nijesu iskrcala vratila su se za Italiju, ali je kapetan vapura kazao da će u prvi četvrtak doći ponovo u Medovu. Tom prilikom će u ovu luku stići kola koja nijesu iskrcana.³⁷ Nijesmo upoznati da li je tada, ako je vapor uopšte stigao, došao ko od crnogorskih pečalbara. Tri dana kasnije, 5. novembra 1914. godine, u pravcu Bara plovio je jedan brod iz Italije, ali su ga opkolila i odvela sa sobom u pravcu Spiča dva austrougarska torpiljera. Nedugo potom, austrougarski torpiljeri su otplovili u pravcu Boke Kotorske, dok se pomenuti brod uputio prema Ulcinju, jer se u Baru nije mogao usidriti zbog nevremena (sjevernog vjetra). Crnogorske vlasti u ovoj varoši nijesu bile sigurne čime je bio natovaren ovaj brod, ali su pretpostavljale da nosi koks i ovas. Ukoliko bi ovaj brod stigao u Ulcinj ili Bojanu, tamošnjim vlastima je naređeno bilo da odmah izvijeste šta je stiglo tim brodom.

Ako ovim brodom možda i nijesu stigli crnogorski pečalbari, 17. novembra 1914. godine u dva sata poslije pola noći stigao je iz Medove u Bar parobrod „Pjesnik“. Ovim parobrodom stiglo je 38 Crnogoraca iz Amerike, ali su do Bara stigla samo njih trojica. Ostalih 35 Crnogoraca iz Ulcinja je krenulo pješke prema Baru.³⁸

³⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-153, 4253/5, sekretar Ž. Nikćević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. novembar.

³⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4335/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 17. novembar.

Šta je bio razlog pa su ovih 35 Crnogoraca iz Ulcinja krenuli pješke prema Baru nijesmo uspjeli doznati. Ali u svakom slučaju ovakvi i slični primjeri dokaz su nesebičnog požrtvovanja i patriotizma crnogorskih pečalbara. Nedjelju dana kasnije, 24. novembra 1914. godine, parobrodom „Pjesnik“ iz Medove u Bar stiglo je četvero Crnogorca iz Amerike: Spasoje Vučinić (bataljon Trepačko-rudinski), Ilija Petričević (bataljon Donjo-crmnički), Janko Andrijašević (bataljon Grahovski) i Radovan Vasiljević (bataljon Banjski). Odmah po dolasku u Bar uputili su se vozom svojim kućama.³⁹ U ranim jutarnjim časovima 1. decembra 1914. godine u Bar je stiglo iz Medove 8 Crnogoraca iz Amerike: Nešo Perazić, Petar Bajković (obojičica iz bataljona Ljubotinjskog), Petar Radulović, Aleksa Đurović, Veliša Radičević (svi iz bataljona Lješkopoljskog), Đuro Lopičić (bataljon Ceklinski), Ljubo Dabanović (bataljon Selačko-šestanski) i Marko Jkanović (bataljon Podgorički).⁴⁰ Izgleda da ovo nijesu bili jedini Crnogorci koji su stigli u Bar 1. decembra 1914. godine, jer dan kasnije, u telegramu upućenom Ministarstvu unutrašnjih djela oblasni upravitelj u Baru pominje da je „juče“ (1. decembra 1914. godine), u to mjesto stiglo 12 Crnogoraca iz Amerike.⁴¹ Da li se radilo o novih 12 crnogorskih dobrovoljaca koji su stigli u Bar, ili je, pak, pored pomenutih 8 pristiglo još 4 dobrovoljca, teško je sa sigurnošću kazati. Kakogod, u noći između 15. i 16. decembra 1914. godine u Bar su parobrodom „Pjesnik“ iz Medove stigla

³⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-154, 4422/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 25. novembar.

⁴⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 488/20, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 1. decembar 1914.

⁴¹ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 488/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. decembar 1914.

22 Crnogoraca iz Amerike. Većina iz ove grupe dobrovoljaca bili su iz nikšićkog kraja.⁴²

Pored Crnogoraca iz raznih krajeva svijeta u Crnu Goru su tokom rata pristizali i brojni državljani susjedne Monarhije (uglavnom Srbi), a zabilježeno je i prisustvo nekih dobrovoljaca iz Srbije. Prema nekim dobrovoljcima iz Srbije, koji su bili porijeklom iz Splita, vojne vlasti u Primorskoj oblasti ponijele su se krajnje nekorektno. Tako je u Budvi konjički poručnik Rako Đurković bez ikakvog valjanog razloga ošamario jednog od njih (nekog Vulovića). Po Niku Hajdukoviću, Đurković je to uradio samo zato što „onijema u štabu nije bilo ugodno da gledaju vojnike dobrovoljce u uniformi Srbije sa šajkačama na glavi“.⁴³

Tokom januara 1915. godine u Crnu Goru je stigao nešto veći broj dobrovoljaca. U noći između 7. i 8. januara 1915. godine u Bar je stiglo 26 Crnogoraca iz Amerike, koji su bili iz raznih krajeva Crne Gore,⁴⁴ dok je 8. januara 1915. godine u večernjim satima u Rijeku Crnojevića stiglo preko Medove, Ulcinja i Bara 19 Grahovljana i 12 Hercegovaca iz Sjeverne Amerike.⁴⁵ Nije isključeno da su možda neki od Crnogoraca koji su stigli u Bar u noći između 7. i 8. januara 1915. godine, došli sjutradan u večernjim satima vaporom u Rijeku Crnojevića. Ali upada u oči da je oblasni upravitelj u Baru saopštio vlastima na Cetinju da su u noći između 7. i 8. januara 1915. godine stigli u Bar dobrovoljci iz raznih krajeva Crne Gore, dok su Rijeku Crnojevića

⁴² DACG, MUD 1915, UO, f-157, 488/4, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. decembar 1914.

⁴³ N. Hajduković, *Memoari*, 175.

⁴⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 488/8, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 8. januar.

⁴⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 488/10, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – Oblasnoj upravi Cetinje, 8. januar.

narednu noć došli isključivo Grahovljani i Hercegovci („Ercegovci“). Dvanaest dana kasnije, 20. januara 1915. godine, stiglo je u Bar preko Gibraltara, Italije i Medove 170 Crnogoraca i Hercegovaca iz Sjeverne Amerike. Među njima bile su tri familije sa djecom. Na putu do domovine pratile su ih engleska i francuska flota. Od 170 pristiglih državljana Crne Gore i Austrougarske, njih 150 došlo je istog dana u večernjim satima u Rijeku Crnojevića, dok su preostalih 20 ljudi bili Crmničani i Primorci, koji su se po prispijeću u Bar uputili svojim kućama (najvjerojatnije pješke). Ostali Crnogorci bili su iz Riječke, Katunske, Zetske, Nikšićke i Vasojevičke nahije. Iz Bara su se nakon dolaska uputili vozom do Vira, odakle su vaporem došli do Rijeke Crnojevića, gdje su ih tamošnje vlasti smjestile po kućama. Istina, njih 50 je pokušalo da se iskrca na Plavnicu, ali im vremenske prilike to nijesu dozvolile.⁴⁶ Interesantno, oblasni upravitelj u Baru dao je nešto drugačije podatke od predsjednika opštine Rijeka o ovoj grupi dobrovoljaca. Po njemu, u jutarnjim časovima 20. januara 1915. godine nije došlo 170 već 180 dobrovoljaca. Ali za razliku od predsjednika riječke opštine, koji navodi da su toga dana stigli Crnogorci i Hercegovci, oblasni upravitelj u Baru tvrdi da su svi dobrovoljci iz Amerike koji su toga jutra stigli jahtom „Rumija“ u Bar bili Crnogorci. Takođe, predsjednik opštine Rijeka nije saopštio da je tom prilikom u Bar dopremljeno i 280 kola razne robe iz Amerike, što su po svemu sudeći bili „darovi za siročad koje su gospođe američke poslale i ovamo“. Nažalost, najveći dio te robe bio je upropašćen, kola slomljena, a roba iz nje vađena.⁴⁷

⁴⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 488/12, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 20. januar; 488/14, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – Oblasnoj upravi Cetinje, 20. januar.

⁴⁷ DACG, Oblasna uprava Bar (u daljem tekstu OUB), 1914-915, f-4, 30/1, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru - S. Vuletiću, ministru unutrašnjih

Na putu do Crne Gore mnogi pečalbari su rizikovali svoje živote, jer su parobrodi kojima su dolazili bili ugroženi od strane austrougarskih torpednjača. Tako je 7. februara 1915. jedna austrougarska torpiljerka umalo potpila kod Ulcinja vapor na kome se nalazilo 69 Crnogoraca, Hercegovaca, Vojvođana, Ličana i Hrvata iz Amerike.⁴⁸ I u ovom slučaju oblasni upravitelj u Baru je svih 69 dobrovoljaca etiketirao kao Crnogorce, iako se iz izvještaja predsjednika opštine Rijeka jasno vidi da se radilo o ljudima iz raznih jugoslovenskih krajeva.⁴⁹ Iako je oblasni upravitelj u Baru znao s vremena na vrijeme da pristigle dobrovoljce sve zbirno označi kao Crnogorce, u telegramu upućenom Ministarstvu unutrašnjih djela 12. marta 1915. godine navodi da su dan ranije (11. marta 1915. godine) u Vir stigli preko Skadra 29 Crnogoraca i 7 dobrovoljaca iz Hercegovine.⁵⁰ Šest dana kasnije stiglo je iz Medove pješke u Ulcinj 28 Crnogoraca iz Amerike i 2 Banaćanina. Kad već njima nijesu mogle obezbjediti transport do domovine, vlasti u Ulcinju uputile su u Port Milenu volujska kola za njihove stvari.⁵¹ Bez obzira na to što od kraja 1914. godine na frontu nije bilo većih borbi, dobrovoljci nijesu prestajali stizati u zemlju. Istina, najveći broj njih dolazio je iz Amerike. Ali kako

djela, 20. januar 1915. Oblasni upravitelj u Baru je uspio nešto od te robe da spasi, jer je naredio „da se svi sanduci koji nijesu zdravi zakuju iz nova“. (Isto.)

⁴⁸ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 485/2, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. februar.

⁴⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-157, 488/16, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 7. februara.

⁵⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-158, 876/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. mart.

⁵¹ DACG, MUD 1915, UO, f-158, 930/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 18. mart.

se nemali broj Crnogoraca nalazio u Srbiji, crnogorska vlada im je preko svog poslanika u toj zemlji uputila poziv da se vrate u domovinu. Kada je tačno crnogorska vlada uputila ovaj apel nijesmo uspjeli doznati, ali ako je suditi po beogradskoj *Politici* koja je objavila ovu vijest, to se desilo vjerovatno početkom marta 1915. godine.⁵²

Nije nam poznato na kakav je odziv naišao ovaj apel crnogorske vlade, a samim tim ni koliko je Crnogoraca iz Srbije krenulo (ako su uopšte krećali) u pravcu svoje domovine.

No, ako iz Srbije u Crnu Goru možda i nije pristizao veći broj crnogorskih državljana, iz prekomorskih zemalja oni nijesu prestajali dolaziti. Dana 27. marta 1915. godine vaponičem „Vila“ stigla su 3 Crnogorca iz Amerike: „jedan Ceklinjanin, jedan Njeguš i jedan Moračanin.“⁵³ Nedugo potom, 1. aprila 1915. godine, vaponom „Vranina“ stiglo je u Crnu Goru 30 Crnogoraca iz Amerike, od kojih su se njih 22 iskrcali na Plavnicu i na Vir, dok je preostalih 8 stiglo u Rijeku Crnojevića.⁵⁴ Krajem aprila 1915. godine stiglo je u Vir još 49 Crnogoraca iz Amerike, koji su većinom bili iz Crmnice,⁵⁵ dok je početkom juna u Ulcinj iz Amerike, preko Italije, Drača i Sv. Nikole stiglo 7 Crnogoraca.⁵⁶ Za period od polovine 1915. godine do januara 1916. godine, raspolažemo sa svega nekoliko dokumenta koji govore o dolasku Crnogoraca i dobrovoljaca iz

⁵² *Politika*, br. 3963, 7. mart 1915,2

⁵³ DACG, MUD 1915, UO, f-159, 1053/2, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 27. mart.

⁵⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-159, 1141/2, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – Oblasnoj upravi Cetinje, 1. april.

⁵⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-160, 1485/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 23. april.

⁵⁶ DACG, MUD 1915, UO, f-162, 1956/2, M. Mijušković, oblasni upravitelj u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. jun.

raznih jugoslovenskih krajeva u Crnu Goru. No, tokom juna i jula 1915. godine crnogorska misija u Sjedinjenim Američkim Državama okupila je oko 3.000 dobrovoljaca, od čega je oko 2.000 upućeno u Crnu Goru preko kanadske luke Halifax. Pva grupa, koju je činilo 1.212 dobrovoljaca krenula je 6. avgusta 1915. godine, a druga sa oko 1.000 dobrovoljaca krenula je deset dana kasnije. Najveći dio njih došao je u Crnu Goru iz luke Halifax (Kanada), engleskim prekookeanskim brodovima do Soluna (u pratnji savezničkih ratnih brodova), odakle su preko Skoplja, Mitrovice i Peći stigli u Crnu Goru.⁵⁷ Interesantno je da dolazak tolikog broja dobrovoljaca nije zabilježila nijedna institucija u novooslobođenim krajevima, kao ni u onim mjestima Crne Gore kroz koja su morali proći na putu do svojih jedinica. Ni ondašnja crnogorska štampa nije pisala o tome ništa. Jedino je cetinjski *Vjesnik* u svom broju od 26. avgusta 1915. godine objavio članak pod naslovom „Bokelji pred kraljem“, u kome navodi da se „prekjuče po podne“ pred Dvorom skupio veliki broj Bokelja, koji su „onomad“ došli iz Amerike i drugih krajeva svijeta. „Dovela ih je i skupila rodoljubiva želja da stupe u crnogorsku vojsku i da svoj život žrtvuju za slobodu srpskog naroda.“ Kralj im se zahvalio što su prevalili toliki put kako bi stupili u redove crnogorske vojske, ali ih i podsjetio „da je kucnuo davno očekivani i od pjesnika predskazani čas svete borbe za ostvarenje snova naših starih“.⁵⁸ Pet mjeseci ranije *Glas Crnogorca* je objavio kratak članak pod naslovom „Rodoljublje“ u kome se ističe da je G. A. V. Seferović, pomorski kapetan koji živi u Njujorku, činio i čini velike usluge Crnogorcima, pomažući im da se vrate u domovinu i stupe u borbene redove.⁵⁹

⁵⁷ *Vijek sjećanja*, 30-31.

⁵⁸ *Vjesnik*, br. 55, 26. avgust 1915, 2.

⁵⁹ *Glas Crnogorca*, br. 16, 28. mart 1915, 3.

Za razliku od crnogorske, srpska štampa je u par navrata pisala o aktivnostima crnogorske delegacije u Americi i upućivanju dobrovoljaca u Crnu Goru. Tako je *Politika* u svom broju od 4. jula 1915. godine objavila kratak članak pod naslovom „Povratak Crnogoraca“, u kome je pisalo da su crnogorski delegati Jovo Matanović i Savo Đurašković „preduzeli put kroz pojedine crnogorske kolonije“. Na tom putu pozivali su iseljenike da se vrate u domovinu kako bi stupili u borbene redove i prikupljali priloge za crnogorski Crveni krst. Crnogorski delegati su tom prilikom saopštili iseljenicima da im je put do Crne Gore besplatan, baš kao i njihovim porodicama ukoliko se odluče da ih povedu sa sobom.⁶⁰ Mjesec dana kasnije, 15. avgusta 1915. godine *Politika* je u jednom veoma kratkom članku saopštila svojoj čitalačkoj publici da je brodom iz Amerike u Crnu Goru krenulo 1212 Crnogoraca, te da se njihov dolazak očekuje za koji dan. Transportni brod sa iseljenicima iz Crne Gore, ali vjerovatno i iz drugih jugoslovenskih krajeva, pratili su saveznički torpiljeri.⁶¹ Istog dana i beogardska *Pravda* donijela je takođe kratku vijest o polasku Crnogoraca iz Amerike ali je bila neuporedivo preciznija od *Politike*. Tako je saopštila da su Crnogorci koji su krenuli iz Kanade, njih 1212, već stigli u Solun (*Politika* to ne pominje), te da su se iz Soluna uputili preko Srbije u Crnu Goru. Takođe, *Pravda* je saopštila tom prilikom i da je prolazak crnogorskih dobrovoljaca kroz Solun izazvao oduševljenje kod tamošnjeg stanovništva, koje je iskazalo otvorene simpatije za Crnu Goru i Srbiju.⁶²

Oni crnogorski dobrovoljci iz Amerike koji nijesu mogli iz nekih razloga doći u svoju domovinu, borili su se protiv Centralnih sila u raznim savezničkim vojskama. Tako su se u

⁶⁰ *Politika*, 4078, 4. jul 1915, 1.

⁶¹ *Isto*, br. 4119, 15. avgust 1915, 2.

⁶² *Pravda*, br. 224, 15. avgust 1915, 2.

redovima kanadskih trupa u Francuskoj borili protiv njemačke vojske neki Vučić Lučin Adžić iz sela Sedlara (kapetanija Župopivska) i Đuro Martinović (kapetanija Cetinjska). Vučić Adžić je imao u Crnoj Gori (selo Sedlari), oca Luku i barata Maša, dok za Đura Martinovića crnogorske vlasti nijesu bile najsigurnije o kom Đuru je riječ, jer su u kapetaniji Cetinjskoj postojala dva čovjeka sa tim imenom, koja su se nalazila u Americi. To su kapetanu Cetinjske kapetanije, saopštile njihove porodice (Anđe Perova Martinović i Mare Vidova Martinović). I Adžić i Martinović pali su u njemačko zarobljeništvo, a crnogorske vlasti su njihovim porodicama saopštile da je adresa na koju im mogu pisati u zarobljeništvu: No, 8 Comp. Barrack A – GIESSEN – Allemagne.⁶³ Ne raspolažemo podacima da li su crnogorske vlasti uputile na ovu adresu neku pomoć svojim državljanima. Što se tiče njihovih porodica, možemo samo zamisliti kako su se osjećale kada im je saopštena ta vijest, posebno Martinovićima. Kakogod, iz adrese se vidi da su zarobljeničke dane provodili u opštini Gisen (Hesen).

Svakako da su ovo samo neki od velikog broja Crnogorca koji su se borili u raznim savezničkim armijama protiv Centralnih sila. Prva žrtva Prvog svjetskog rata bio je Crnogorac, šesnaestogodišnji **Dušan Đonović** (brat Jovana Đonovića), koji se kao dobrovoljac borio u četi Jovana Babunskog. Poginuo je na „obali Save, braneći slobodu Beograda, onako isto slatko kao da su ga izrešetali kuršumi pod Lovćenom“. Za beogradsku *Politika* Dušan Đonović je bio „prva žrtva u našem velikom ratu“. Inače stradali Đonović („primorac po rođenju“) radio je kao činovnik Željezničke Direkcije.⁶⁴ Boreći se u srpskoj vojsci život je izgubio i pješadijski major Nikola Vukotić („rođeni

⁶³ DACG, MUD 1915, UO, f-164, S. Spasojević, sekretar Ministarstva inostranih djela – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. jul.

⁶⁴ *Politika*, br. 3774, 22. jul 1914, 2.

bratanac crnogorske kraljice Milene“)⁶⁵, kao i njegov rođeni brat, pješadijski kapetan I klase Jovan Vukotić.⁶⁶ Obojica su stradali tokom prve polovine septembra 1914. godine na Krupnju kao komandanti bataljona, i to najprije Nikola, a dan kasnije i Jovan.⁶⁷ Beogradska *Politika* je s ponosom isticala da su Nikola i Jovan Vukotić pripadali „onom kolu mladih naprednih Crnogoraca čije su ideje gonjene u Crnoj Gori“, a braća Vukotić sa ostalim mladocrnogorcima „hapšeni i osuđivani kao buntovnici“.⁶⁸ No, za razliku od braće Vukotić koji su se borili

⁶⁵ *Isto*, br. 3822, 15. septembar 1914, 1. Pješadijski major Nikola Vukotić stupio je u srpsku vojsku „pre nekoliko godina“ i pokazao se kao uzoran oficir. „Umro je viteški, kako umiru izdanci vitezova i kosovskih banova.“ (*Isto*.)

⁶⁶ *Isto*, br. 3823, 16. septembar 1914, 1. Kapetan I klase Jovan Vukotić „u srpsku vojsku stupio je prije godinu i po dana“. (*Isto*.)

⁶⁷ *Isto*, br. 3984, 6. februar 1915, 2. Njihova majka Mara Vukotić, žena pokojnog Marka Vukotića, bivšeg člana Velikog suda i rođenog brata kraljice Milene Petrović Njegoš, umrla je od pjegavog tifusa u Beogradu 6. februara 1915. godine (ulica: Avalska 3). Mara Vukotić sahranjena je o trošku kralja Petra Karađorđevića. U ime kralja Petra Karađorđevića saučešće je djeci pokojnice izjavio „starješina kvarta vračarskog g. M. Naumović“. Kraći nekrolog posvećen Mari Vukotić objavio je i *Glas Crnogorca* u svom broju od 14. februara 1915. godine. Tom prilikom je istaknuto, da je Mara Vukotić bila žena pokojnog Marka Vukotića i kćerka takođe pokojnog vojvode Anta Dakovića, te da je rođena za vrijeme Derviš-pašine godine. „Njeno rođenje, njen život nije bio posut cvijećem. Kao dijete od 7 godina odveli su je Turci sa ostalim zarobljenim Grahovljanima i bratstvenicima Dakovićima u mostarsku tamnicu. [...] Njeni sinovi, njen život, Nikola i Jovan, boreći se za svoj narod pali su slavno, na domaku tužne Bosne i ojađene Hercegovine, pokazujući put, kojim se ide u vječnost. Sad, za njima, majka, koja je venula za svojom decom, svojom utjehom, otišla je.“ (*Isto*, br. 3984, 3936, 6. i 8. februar 1915, 2; *Glas Crnogorca*, br. 8, 14. februar 1915, 3)

⁶⁸ *Politika*, br. 3322, 15. septembar 1914, 1.

i stradali u ratu, njihovi „napredni“ prijatelji, poput Todora Božovića i Jovana Đonovića, jedva da su imali prilike vidjeti neprijateljskog vojnika, a kamoli ozbiljno ratovati s njim. Rat su proveli na relaciji Srbija-Crna Gora, a išli su i u Rusiju i Sjedinjene Američke Države. S druge strane, vođa crnogorske omladine Marko Daković cijeli rat proveo je u Drobnjačkom bataljonu Durmitorske brigade, iako je pripadao Grahovačkom bataljonu, Vučedolske brigade.⁶⁹ Dok je o Dakoviću za vrijeme rata brinula crnogorska država, dotle je o njegovom saborcu u borbi protiv režima kralja Nikole, Jovanu Đonoviću vodila brigu Srbija. I to do te mjere da je beogradska *Pravda* u broju od 25. marta 1915. godine objavila kratku vijest da je u Smederevu teško obolio na vojnoj dužnosti publicista Jovan Đonović.⁷⁰ Dvadeset dana kasnije ovaj list objavio je da Đonović ozdravio od pjegavog tifusa i upale pluća. Tačnije Đonović se nalazio na putu da ozdravi, ali je naslov ove kratke vijesti glasio „Ozdravio“.⁷¹

Pored brojnih Crnogoraca u srpskoj vojsci borili su se i Vule Ćetković iz Tepaca i Krsto Đukanović iz Nikšića. Obojica su krajem avgusta 1914. godine ležali kao ranjenici u požeškoj rezervnoj bolnici. Ćetković je služio kao redov 6. pogranične trupe (okrug i srez bitoljski), dok je Đukanović bio redov 3. komitske čete (okrug i srez bitoljski).⁷² U šumadijskoj stalnoj bolnici među brojnim srpskim vojnicima ležali su oktobra 1914. godine trojica Crnogoraca: Milutin Stojanović i Toka Milojević iz Podgorice i Radovan Spasić iz Kolašina.⁷³ Iako srpska štampa uglavnom praktikuje da pored imena boraca u zagradi naznači

⁶⁹ N. Rakočević, *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918*, 104.

⁷⁰ *Pravda*, br. 82, 25. mart 1915, 2.

⁷¹ *Isto*, broj 103, 15. april 1915, 2.

⁷² *Srpske novine*, br. 196, 31. avgust 1914, 4.

⁷³ *Isto*, br. 236, 10. oktobar 1914, 3-4.

odakle su, u slučaju Toke Milojevića to nije učinjeno. Isti je slučaj i sa zarobljenim srpskim oficirima, koji su se nalazili u austrougarskom zarobljeništvu. Riječ je o kapetanu 15. puka Mihailu Kujundžiću iz Pljevalja (nalazio se u Jakabhazu),⁷⁴ potporučniku 17. puka Radulu R. Novakoviću iz Berana (nalazio se u Vaššuranju), potporučniku Stevanu Dediću iz Berana (nalazio se u Sentkiralju) i dr.⁷⁵ Nije isključeno da pomenuti oficiri možda nijesu imali veze s Crnom Gorom, jer imena mjesta odakle su bili nijesu najčitkije napisana. Odakle je bio vodni oficir Vladimir Ban, takođe nijesmo uspjeti doznati. Srpska *Pravda* pisala je da se za vrijeme „prve mobilizacije“ nalazio na mrtvoj straži prema Crnoj Gori, u koju je sa cijelim vodom prebjegao i predao oružje jednom stražaru, a potom otišao u Srbiju. Nakon toga stupio je u srpsku vojsku u kojoj će izgubiti život za vrijeme rata.⁷⁶ Sa Crnom Gorom je sasvim sigurno imao neke veze Gagić Vukadin iz Stojića (17. puk), koji je bio interniran u Zagreb, a pored čijeg imena je u spisku interniranih srpskih državljana pisalo Crnogorac.⁷⁷

⁷⁴ *Isto*, br. 285, 28. novembar 1914, 4.

⁷⁵ *Isto*, br. 58, 27. februar 1915, 4.

⁷⁶ *Pravda*, br. 94, 6. april 1915, 1-2.

⁷⁷ *Srpske novine*, br. 85, 28. mart 1915, 7. Oblasna uprava u Nikšiću izvijestila je 16. oktobra 1912. godine Ministarstvo unutrašnjih djela, da je iz Foče preko preko Šćepan Polja prešao u Crnu Goru austrougarski oficir Banović sa 24 druga. No, njegov dolazak očito nije oduševio vlasti na Cetinju. Naprotiv, tamošnjim vlastima je naređeno da vode strog nadzor nad njim, te „da bi najbolje bilo pomenutu osobu lijepim načinom povratiti od kud je i došla“. No, crnogorska vrhovna komanda se nije složila s tim i tražila je da se uputi u Podgoricu. Deset dana kasnije zastupnik oblasnog upravitelja u Nikšiću, Živko Nikčević, izvijestio je načelnika Ministarstva unutrašnjih djela Milana Ramadanovića, da je 26. oktobra 1912. godine (u 6 časova) krenuo u Podgoricu poštanskim kolima poručnik austrougarske vojske Vladimir Ban

Crnogoraca je bilo i u ostalim savezničkim vojskama. Samo u francuskoj vojsci nalazilo se maja 1915. godine 28.445 stranaca. Od tog broja 4.913 bili su Italijani, 3.493 Rusi, 1.467 Švajcarci, 1.462 Belgijanci, 1.369 Austrougari, 1.027 Njemci, 969 Španci, 592 Turci, 541 Luksemburžani, 379 Englezi i 369 Grci. Ostalih 11.854 vojnika pripadali su raznim drugim narodnostima.⁷⁸ Moгуće je da je među njima bilo i Crnogoraca. Na Zapadnom frontu u svakom slučaju zabilježeno je njihovo prisustvo. Svakako, među najpoznatijim Crnogorcima koji su se istakli u savezničkim armijama bio je **Andrija S. Bakić** iz Vasojevića, štabni kapetan u ruskoj vojsci, koga je za pokazano junaštvo odlikovao ruski car Nikolaj II „zlatnim oružjem“! Inače Bakić je gimnaziju završio u Beogradu, a vojnu školu u Odesi (sa vrlo dobrim uspjehom).⁷⁹ Kao dobrovoljac u ruskoj armiji istakao se i **Zarija Ž. Asanović** iz Donjih Kokota (Lješkopoljska kapetanija). Asanović je bio učenik Volinske Duhovne Seminarije u Žitomiru. Zbog nemogućnosti da dođe u Crnu Goru stupio je u rusku vojsku. Odmah poslije prvog boja s Austrougarima „zbog njegove vrlo uočljive hrabrosti proizveden je za desečara i dato

(ne Banović kako se prvobitno pominjao) kako bi se prijavio crnogorskoj vrhovnoj komandi. Iz Podgorice je Vladimir Ban (Banović) upućen Rijeku Crnojevića, gdje mu je 28. oktobra 1912. godine skinuta vojna uniforma a kupljena civilna odjeća. Njegova uniforma i vojnička sablja nalazile su se u opštinskoj kancelariji u Rijeci Crnojevića. (DACG, MUD 1912, UO, f-130, 2737/1, Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Nikšiću – M. Ramadanoviću, načenicu Ministarstva unutrašnjih djela, 25. oktobar; 2737/2, Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Nikšiću – M. Ramadanoviću, načenicu Ministarstva unutrašnjih djela, 26. oktobar; 2751, P. Kraljević, predsjednik opštine Rijeka – Ministarstvu unutrašnjih djela, 30. oktobar.)

⁷⁸ *Pravda*, br. 146, 29, maj 1915, 1.

⁷⁹ *Vjesnik*, br. 45, 23. jun 1915, 2.

mu je pod komandu 45 ljudi s dva mitraljeza“.⁸⁰ U srpskoj vojsci borili su se student prava Božo Midžor iz Risna, sin prote Nikole Midžora, (kao ranjenik i tifusar ležao u bolnici Ćele Kula - Niš),⁸¹ a najvjerojatnije i Savo Jakovov Lekić (Dragović) iz Đulića, koji je bio đak beogradske trgovačke škole. Lekiću se gubi svaki trag od oktobra 1914. godine,⁸² baš kao i Veliši Jovanovom Radeviću, koji je iz Crne Gore u Južnu Ameriku otišao „prije 8 godina“ (1907). Radević se zadnji put kući javio 1912. godine. Nije isključeno da se Radević možda i nije borio u ovom ratu. Ali ako on nije, njegov brat Đorđe sigurno jeste, jer je kao regrut crnogorske vojske poginuo na Vikri (kod Glasinca).⁸³

Život u borbi protiv Austrougarske izgubio je i student Mihailo Đurović iz Ćurioca (Bjelopavlići), student III godine Tehničkog fakulteta u Beogradu. Đurović je u vrijeme kada je srpska vojska kenula na Drinu, stupio u komite „sa bombom i puškom u ruci, kao dostojan sin svojih predaka, jer mu i đed položi svoj život za otadžbinu na Kolašinu, a otac na krvavom Bardanjoltu.“ Mihailo Đurović se u ratu s Austrougarima „borio sa rijetkom hrabrošću i požrtvovanjem, da je bio predložen za odlikovanje“. Stradao je od „dum-dum“ metka u bici na Jadru, kada su komite opkolile neprijateljsku vojsku i otpočele sa njima borbu. Imao je svega 24 godine kada je stradao.⁸⁴ Boreći

⁸⁰ *Isto*, br. 100, 11. novembar 1914, 2.<

⁸¹ *Glas Crnogorca*, br. 6, 31. januar 1915, 4. Božo Midžor, koji je ležao u bolnici Ćele Kula, tražio je da se o tome izvjesti njegov stric Vlado, kako bi ga posjetio. (*Isto*.); Pred početak rata Božo Midžor je sa svojim ocem popom Nikolom Midžorom bio uhapšen od strane austrougarskih vlasti. Pretpostavljamao da je pušten iz zatvora, nakon čega je otišao da se bori u srpsku vojsku. (*Jutarnji list*, br. 734, 1. avgust 1914, 5.)

⁸² *Glas Crnogorca*, br. 11, 7. mart 1915, 4.

⁸³ *Isto*, br. 13, 14. mart 1915, 4.

⁸⁴ *Isto*, br. 9, 21. februar 1915, 4. Mihailo Đurović je osnovnu školu završio

se u srpskoj vojsci život je izgubio veoma mlad i Mirčeta J. Pešić iz Bjelopavlića (rođen u selu Frutak), koji je imao nepune 22 godine kada je počeo Prvi svjetski rat. Rat ga je zatekao u Beogradu, gdje je studirao na Tehničkom fakultetu. Kao dobrovoljac se priključio srpskoj vojsci. Iako je slovio za „tihog, skromnog, uglađenog i nježnog mladića“, rat je od njega stvorio „čelik-borca“ i „surovog ratnika“. Iako izuzetno mlad, Đurović je imao zavidno ratno iskustvo. Borio se sa Austrougarima na Adi Ciganliji, oko Beograda, kod Obrenovca, na Ceru, Šapcu, u Sremu, Jakovu, Pazuhu i Čavčiću. Poginuo je 9. septembra 1914. godine u boju na Mačkovom visu.⁸⁵ Da li je istu sudbinu doživio i Blažo Pavlov Bulatović iz Rovaca (prije početka rata bio pitomac u I pješadijskoj četi podoficirske škole u Topčideru), teško je sa sigurnošću kazati. U svakom slučaju „od toga vremena“ pa sve do početka aprila 1915. godine „nije se

na Orjoj Luci, a VIII razred gimnazije i maturu u Prvoj Beogradskoj Gimnaziji, postigavši odličan uspjeh. Prvi svjetski rat zatekao ga je kao „svršenog tehničara II godine“ Tehničkog fakulteta. (*Isto.*)

⁸⁵ *Isto*, br. 11, 7. mart 1915, 4. Mirčeta J. Đurović je rođen 1. oktobra 1892. godine u selu Frutak (Bjelopavlići), gdje je završio osnovnu školu. Gimnaziju je završio u Srbiji. „Kad se začu strašan poklič sa Avale i Lovčena: Ustaj, Srbije, za slobodu Herceg-Bosne, Srijema, Slavonije, Bačke, Banata i potome Dalmacije! – kad ustade crno-žuta rasa sa kivnom osvetom u srcu i napade srpski narod sa željom da ga uništi; kad trebaše otadžbina u najkritičnijem momentu dičnih sinova, neustrašivih heroja, novih Obilića, da ju brane da ropstva ne dopane, - u tome se momentu Mirčeta Pešić nalažao daleko od svog rodnog mjesta, Bjelopavlića, u Biogradu, kao velikoškolar, od nepunih 22 godine. [...] Mirčeta je bio svjestan koliko od njega očekuje država i društvo u opšte. I on se dostojno oduzue onako, kako to priliči mladom vitezu, a prauniku njegovog imenjaka Mirčete čije ime ovjekovječi Vladika Rade, na topu sa Spuža.“ (*Isto*, br. 11, 7. mart 1915, 4.)

nikako javio svojima“.⁸⁶ Sasvim sigurno se duže vremena nije javljao svojim roditeljima ni Vaso A. Marić, pravnik iz Crne Gore (Kolašina), koji se teško bolestan i bez ikakvih sredstava, nalazio u internaciji, u austrougarskom sanatorijumu Zahladno Lečilište „Brestovac“ (Zagreb). Vijest da se Marić nalazi bolestan u internaciji i da moli od svojih roditelja da mu pošalju „što pre novac“ i najneophodnije stvari, objavila je početkom oktobra 1914. godine srpska štampa (*Pravda* i *Srpske novine*). Svi koji su bili zainteresovani da o njegovom slučaju izvijeste njegove roditelje mogli su to učiniti na adresu: braća Marić, Kolašin.⁸⁷ Od crnogorskih državljana u internaciji su se nalazili i medicinari Jovan Mijušković i Nikola Martinović. Obojica su se nalazili u mjestu Asod (Aszod) u Mađarskoj. Prema nekim informacijama kojima je raspolagalo Ministarstvo spoljnih poslova Srbije, austrougarske vlasti su oslobodile sve ljekare i dozvolile im da se vrate svojim domovima.⁸⁸

Iz jedne molbe upućene ministru unutrašnjih djela krajem septembra 1915. godine, vidi se da je u Crnu Goru iz Egipta stigao i Srbin iz Herceg Novog, Panto Prnjat (22). Prnjat je tražio da mu se nađe neko radno mjesto jer govori srpski, italijanski „i prilično francuski“. Iz navedenog se jasno vidi da se Prnjat, za razliku od brojnih svojih sunarodnika, najvjerovatnije nije borio kao dobrovoljac u crnogorskoj vojsci.⁸⁹ U crnogorskoj vojsci se nije borilo ni nekih 50 Vojvođana iz Amerike, koji su avgusta 1915. godine stigli u Peć, već su

⁸⁶ *Isto*, br. 17, 4. april 1915, 4.

⁸⁷ *Pravda*, br. 253, 4. oktobar 1914, 1; *Srpske novine*, br. 232, 6. oktobar 1914, 2.

⁸⁸ *Isto*, br. 256, 30. oktobar 1914, 4.

⁸⁹ DACG, MUD 1915, UO, f-167, 3255/2, P. Prnjat – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 22. septembar.

tražili od crnogorskih vlasti da ih vrate u Srbiju, jer su im tamo prebjegle porodice, kao i rođaci (vojni zarobljenici). Po svemu sudeći ova grupa vojvođanskih dobrovoljaca je u Crnu Goru (Peć) došla preko Soluna i Mitrovice, čim su tražili da se „povrate“ u Srbiju.⁹⁰ No, ako grupa vojvođanskih dobrovoljaca nije bila od koristi Crnoj Gori, to se ne bi moglo reći za nekih 6 Ličana, koji su kao dobrovoljci po dolasku bili dodijeljeni Oblasnoj upravi u Peći, a potom oblasnoj žandarmeriji u Podgorici, kojoj je falilo kadra. Razlog više da im se povjeri dužnost žandarma bila je i ta što su kao dobrovoljci u Crnoj Gori „ostali na ulici bez ičega“.⁹¹ Kada su ovi Ličani stigli u Crnu Goru nije nam poznato, ali su do 7. decembra 1915. godine sigurno bili u zemlji, a vjerovatno i do same kapitulacije. Time su pokazali zavidan nivo patriotizma, posebno ako se zna da je od početka rata, pa i tih dana, bilo slučajeva da i Crnogorci dezertiraju iz svojih jedinica. I to nije bio slučaj samo sa vojnicima iz novooslobođenih krajeva, kako se obično misli, već iz i starih granica Crne Gore. Samo iz Župskog bataljona februara 1915. godine napustilo je položaje 230 vojnika uputivši se svojim kućama.⁹² Razlog je navodno bio taj što se crnogorska vojska koja je bila smještena u tom kraju bezobzirno ophodila prema njihovim familijama i imanju.⁹³

⁹⁰ DACG, MUD 1915, UO, f-165, 2796, M. Petrović, oblasni upravitelj u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 17. avgust.

⁹¹ DACG, MUD 1915, UO, f-171, 3985/2, R. Popović, ministar – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. decembar.

⁹² DACG, Vojna žandarmerija (u daljem tekstu VŽ), 1909-1915, bez broja, f-1, L. Gojnić, privremeni oblasni upravitelj u Nikšiću i ministar na raspoloženju – komandi žandarmerije Nikšićkog bataljona, 11. februar 1915.

⁹³ DACG, VŽ 1909-1915, bez broja, K. Jablan, pomoćnik oblasnog upravitelja u Nikšiću – komandi Vojne žandarmerije Nikšić, 13. februar 1915.

Položaje je napustilo i 17 vojnika iz kapetanije Šestansko-selačke, kao i još nekih 99 vojnika koje je zbog dezerterstva pomilovao kralj Nikola. Krajem oktobra 1915. godine bilo je još nekih 8 dezertera koje još uvijek nijesu pohvatale vlasti. One koje su uhvatile uputile su na gradnju puta Andrijevića-Peć.⁹⁴ Ovakve mjere očito su imale efekta na dezertere. Tako su se u ime 45 vojnika Ulcinjskog bataljona, koje je pomilovao kralj Nikola, obratili Ministarstvu unutrašnjih djela Can Sinani i Dalip Mula Bećirov, tražeći da ih vrate u bataljon jer im je bilo „krivo“, kako su naveli u jednom telegramu, da se odijele od svog bataljona.⁹⁵ Ovo su samo neki od slučajeva dezerterstva među vojnicima iz starih krajeva Crne Gore. Takođe treba istaći da je slučajeva pojedinačnog dezerterstva i nevraćanja s odsustva u jedinice bilo sijaset, o čemu svjedoči brojna arhivska građa. Ovakvi i slični primjeri ponajbolji su dokaz koliko je ova tema neobrađena, te da su mnogi istoričari iznosili krajnje neutemeljene tvrdnje, da dezerterstvo nije bila odlika vojnika iz predbalkanske Crne Gore.

No, dok su jedni bježali iz crnogorske vojske, i to u momentu kada su Centralne sile svim raspoloživim snagama stezale обруč oko Crne Gore, upućena je brodom „Italija“ početkom decembra 1915. godine iz Halifaksa i posljednja, treća grupa crnogorskih dobrovoljaca (najmanje njih 553), sa kojima su bili i oni iz drugih jugoslovenskih krajeva. Nakon gotovo mjesec dana putovanja i dolaska u Italiju, dobrovoljci su brodom „Brindizi“ iz Brindizija krenuli ka luci Medova. Nažalost najveći broj dobrovoljaca nije stigao da pomogne otadžbini. Na

⁹⁴ DACG, MUD 1915, UO, f-168, 3554/2, sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru –Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. oktobar.

⁹⁵ DACG, MUD 1915, UO, f-167, 3385/2, S. Sinani, D. M. Bećirov, vojnici Ulcinjskog bataljona – Ministarstvu unutrašnjih djela, 5. oktobar.

ulazu u medovsko pristanište brod je naišao na savezničku minu, i za svega 12-15 minuta potonuo. Uspjelo je da se spase između 70 i 183 dobrovoljca.⁹⁶ Ostali su završili svoju ratnu odiseju na morskom dnu, a njihova država, Kraljevina Crna Gora, ubrzo je doživjela vojni slom i okupaciju. Nakon završetka rata 1918. godine i ona je otišla u istoriju.

⁹⁶ *Vijek sjećanja*, 32-38, 87.